

СУДОВИЙ ЗАХИСТ

економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні

Ю. О. Сульженко

головний спеціаліст Юридичного департаменту
Секретаріату Кабінету Міністрів України

У статті розглядаються питання захисту економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: охорона прав, юрисдикційна форма захисту прав, механізм реалізації прав, механізм захисту економічних прав та судовий захист економічних прав.

В статье рассматриваются вопросы защиты экономических прав и свобод человека и гражданина в Украине.

Ключевые слова: охрана прав, юрисдикционная форма защиты прав, система защиты прав, механизм защиты экономических прав и судебная защита экономических прав.

The article examines the issue of protecting of economical rights and freedoms of an individual and a citizen in Ukraine.

Keywords: protection of rights, jurisdictional form of protecting rights, mechanism of exercising the rights, mechanism of protecting economical rights and legal protection of economical rights.

Інститут судового захисту економічних прав та свобод людини і громадянина має яскраво виражений демократичний характер. У будь-якому демократичному суспільстві відносини, в яких беруть участь громадяни, підприємства, установи та організації, мають бути врегульовані правовими нормами і здійснюватися з урахуванням принципів

законності і верховенства права. Правова держава повинна забезпечувати захист економічних та інших прав, свобод та інтересів усіх її громадян, а також осіб без громадянства, які перебувають на її території. Відповідно до частини другої статті 3 Конституції України, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Відповідно до частини першої статті 55 Основного Закону, права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1]. Кожен, хто вважає своє право порушеним, має можливість звернутися за захистом до судових органів та доводити свою правоту, а держава, у свою чергу, має створити для цього необхідні умови.

Однією з головних особливостей та переваг судового захисту прав та свобод людини і громадянина є те, що до компетенції судових органів належать будь-які спори чи правопорушення, що відбуваються на території України. Згідно з частиною другою статті 124 Конституції України, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі [1]. Тому право на судовий захист можна вважати комплексним правовим поняттям, що означає наявність можливості у будь-якої особи скористатися чинним процесуальним порядком для захисту своїх (або у встановлених законом випадках – чужих) порушених прав, свобод та інтересів в органах судової влади. Як наукова проблема, проблема права на судовий захист економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні виникла лише після її конституційного закріплення й законодавчої регламентації. Аналізуючи розвиток України як правової держави, Б. Футей наголошує на винятковій ролі органів судової влади в захисті прав та свобод людини і громадянина, називаючи суди «останнім і найнадійнішим бастионом захисту прав людини, запобігання будь-яким зло-

вживанням владою з боку її законодавчої та виконавчої гілок» [2, с.127].

На думку В. Погорілка, суди – виключні органи правосуддя в Україні. «Правосуддя є видом державної діяльності, пов'язаним з вирішенням соціальних конфліктів, в основі яких лежить спір про право, шляхом розгляду на судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ з додержанням встановленої законом процесуальної форми» [3, с. 567].

Г. Осокіна вважає, що право на судовий захист варто розглядати у двох аспектах: як право на звернення за захистом і як право на одержання захисту [4, с. 6, 7, 23]. Однак, для того, щоб мати право на судовий захист у сенсі права на його одержання, треба мати право на звернення до суду за захистом [5, с. 157]. Таким чином, загалом погоджуючись з міркуваннями Г. Осокіної та деяких інших авторів, слід доповнити обговорення зазначених проблем такими міркуваннями: по-перше – суб'єктові-носію права на судовий захист дійсно може бути відмовлено у реалізації цього права шляхом обмеження права на звернення до суду, але процесуальним законодавством передбачено певні механізми щодо подолання цієї проблеми; по-друге, якщо цей суб'єкт і отримує право на звернення до суду, то це означає, що він отримав тільки право на захист за допомогою судових (процесуальних) процедур. Проте захищене в судових органах право у вигляді рішення суду не означає реалізацію (виконання рішення) та втілення у життя цього права. Виконавчий процес хоча і є теоретично частиною судового процесу, але безпосереднє виконання рішення суду не є обов'язком судових органів. Однак суд має певні контролюючі функції щодо виконання свого рішення. Тому право на судовий захист можна умовно розділити, як мінімум, на три основні аспекти: перший – право на звернення до суду, другий – право

на захист у судових органах і третій – право на реалізацію порушеного (невизнаного) чи оскарженого права.

Варто підкреслити, що право на судовий захист слід вважати гарантією відносно всіх без винятку прав і свобод людини і громадянина, в тому числі й економічних. Тому назване право не може бути обмежено ні за яких умов, навіть в умовах надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України) [1]. Але не слід вважати обмеженням той факт, що судовий розгляд призначений винятково для осіб, які потребують вирішення юридичної суперечки та особисто чи за допомогою інших осіб (відповідно до законодавства) звертаються до судових органів. В цьому випадку йдеться про те, що різні суб'єкти права повинні самі проявляти певну заклопотаність і докласти відповідних зусиль для захисту своїх прав та інтересів. Норма щодо обов'язковості доказування міститься у процесуальному законодавстві, наприклад, у ст. ст. 60 ЦПК України, 71 КАС України і 33 ГПК України, де зазначено, що кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на яких ґрунтуються її вимоги чи заперечення. Такий характер судової діяльності відповідає одному з основних принципів судочинства – змагальності сторін. Таким чином, судовий процес неможливо застосовувати у будь-якій ситуації, з метою нападу чи переслідування будь-кого, за будь-що та не у відповідності із законодавством, а тільки для осіб, котрі звертаються за захистом до судових органів, і зазначені органи повинні прийняти позовні заяви цих осіб до розгляду в установленому законом порядку.

Слід вимогливіше проаналізувати й запропонований вченими зв'язок конституційного права на судовий захист із правом на одержання судового захисту, а саме: задоволення судом матеріально-правової вимоги зацікавленого суб'єкта до особи, що, можливо, пору-

шила його права й охоронювані законом інтереси. Виходячи з цього зв'язку, слід розуміти, що якщо особі, яка звернулася до суду за захистом своїх прав та інтересів, буде відмовлено в задоволенні її вимог, то цій же особі водночас буде відмовлено і в реалізації її конституційного права на судовий захист, або ж буде визнано, що таке право в неї відсутнє. Однак, із цим не можна погодитися. Винесення судом несприятливого рішення свідчить лише про відсутність в особі, що отримала негативний результат у судовому процесі, підстав для задоволення її матеріально-правових вимог. Разом з тим, таке рішення виноситься судом за підсумками здійсненої діяльності щодо розгляду даної справи. Процес розгляду й вирішення справи судом, як у випадку визнання обґрунтованими заявлених вимог, так і у випадку відмови в їхньому задоволенні, абсолютно ідентичний. Виходячи з наведеного, можна зробити висновок про те, що право на судовий захист і його реалізація не залежать від результату розгляду спору судовими органами. Л. Ванеєва справедливо відзначає, що право на судовий захист – це забезпечена законодавством можливість користуватися таким соціальним благом, як правосуддя [6, с. 15-16]. Тобто це можливість вимагати від судових органів належного здійснення ними своїх функцій щодо розгляду й вирішення юридичних справ. Але якщо розглядати право на судовий захист тільки в такому розрізі, то складно знайти розходження між ним і правом на звернення до суду. Конституційне право на судовий захист не вичерпується можливістю звернення до суду за захистом. Не вичерпується воно й можливістю також користуватися всіма передбаченими законом процесуальними засобами захисту [7, с. 45]. Тобто право на судовий захист є відбитком взаємин між державою і суспільством. Держава поклика-

на захищати права й законні інтереси членів суспільства. Саме з цією метою в державі створюються спеціальні органи – судові, основною функцією яких є вирішення від імені держави певних юридичних справ.

Є. Пушкар наголошує, що конституційне право на судовий захист означає можливість надання допомоги державою в особі судових органів у вирішенні матеріально-правових спорів і застосування засобів примусу для приведення їхнього поведіння у відповідність із законом [8, с. 7].

Але особам, що потребують такої допомоги від держави, повинна бути забезпечена можливість належної реалізації їхнього права на судовий захист. Виходячи саме з таких міркувань, розширено трактує одержання конституційного права на судовий захист Є. Крашенинников. На його думку, одержання конституційного права на судовий захист укладається в праві особи вимагати від держави, поперше, прийняття й постійного вдосконалення цивільного процесуального законодавства; по-друге, наділення його процесуальною правоздатністю й дієздатністю; по-третє, створення системи судових органів, у відповідних ланках якої воно, у випадку прояву інтересу до судового захисту, зможе здійснити своє процесуальне право на звернення до суду, а також інших прав [9, с. 86].

На користь вищевикладеної позиції в розумінні права на звернення до суду говорить, зокрема, аналіз норм чинного процесуального законодавства України. Так, згідно з частиною першою статті 3 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспоруваних прав, свобод та інтересів. Згідно з частиною другою наведеної статті у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано

право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Право на судовий захист є благом, наданим державою кожній зацікавленій у захисті своїх прав особі. Але це право не може бути безмежним і, за загальним правилом, повинне використовуватися в одній і тій самій справі тільки одноразово. Тому виглядає недоцільним для суду приймати до свого провадження справи, в яких уже є таке, що вступило в законну силу, рішення або інший судовий акт, винесені по тотожній суперечці, між тими ж сторонами, з тим же предметом спору. Це ж стосується випадку, коли винесеного рішення з такого спору немає, але аналогічна справа вже перебуває у провадженні будь-якого суду, тобто право на судовий захист уже використано.

П. Єлисейкін запропонував досліджувати право на судовий захист з двох позицій: як право суб'єктивне і як право конституційне [10, с. 5]. Вказаний автор вважає, що право на судовий захист є можливістю притягати до відповідальності за неналежне поведіння іншого суб'єкта правовідносин (передбачуваного правопорушника). Реалізація такого права, на його думку, відбувається в рамках особливо охоронного за своєю природою відношення. При зверненні до юрисдикційного органу реалізується інше право – право на звернення до суду, арбітражу і т. п., право на відкриття процесу [10, с. 11]. Досить слушною є теза П. Єлисейкіна про зв'язок права на судовий захист із конституційним правом. Однак, права на судовий захист у вигляді вимоги відповідальності правопорушника за його дії не існує. Така вимога виникає лише внаслідок діяльності суду. Одним з важливих елементів у праві саме на судовий захист і є право вимагати від суду, у випадках необхідності, застосувати примус до правопорушника. При цьому, примус може бути застосовано тільки в процесуальній формі, що пе-

редбачена законом. Без цього елемента право на судовий захист було б малоефективним. Отже, подвійного права – права на судовий захист і права на звернення до суду бути не може.

Розмежування права на звернення до суду і конституційного права на судовий захист проводять також Є. Пушкар [8, с. 7] і Р. Гукасян [11, с. 7]. Під «правом на судовий захист» розуміється іноді «право на правосуддя» або «право на судове рішення». На думку А. Добровольського, кожний громадянин має право на захист своїх суб'єктивних прав, має право на справедливе вирішення своєї цивільної справи, а також на правосудне рішення [12, с. 119]. У цьому питанні слід висловитися більш чітко і конкретно: наведені поняття не є тотожними, а пояснення поняття «право на правосуддя» – це ніщо інше, як «право на справедливий суд», що є одним з головних завдань судової влади.

Право на судовий захист можна вважати і правом на діяльність суду, і правом на її результат, що втілюється в заключному акті цієї діяльності – судовому рішенні. Можливо, правильним було б на цьому рівні і не розділяти право на судовий захист на два елементи, – пише Р. Гукасян, – але це тільки в тому випадку, коли процедура захисту ретельно не регламентувалася, якби саме звернення до суду не припускало наявності певних передумов, якби діяльність суду щодо розгляду судових справ не була системою конкретних відносин, які змінюються, між особою, яка звернулася до суду, судом та іншими учасниками процесу [11, с. 7]. Дійсно, ухвалення рішення визначається всім ходом та змістом судового розгляду. Немає сенсу мати право на судову діяльність і не мати права на її результат. Неможливо мати право на результат судової діяльності, не маючи при цьому права на саму діяльність, без якої необхідний результат

не гарантується. Називати право на правосудне рішення правом на судовий захист – видається не виправданим. Не кажучи вже про те, що термін «судовий захист» і без того багатозначний. Н. Кострова називає правом на судовий захист право на звернення за цим правом до суду та визначає його як право заінтересованої особи вимагати судового розгляду позову, скарги або заяви в порядку, встановленому законом, з приводу порушеного або оспорюваного права, чи охоронюваного законом інтересу [13, с. 5]. Отже, право на судовий захист не тотожне праву на правосудне рішення.

Звертаючись до розгляду різних напрямів у дослідженні права на судовий захист, не можна залишити без уваги точку зору тих учених, які вважають право на судовий захист матеріально-правовою категорією. Зокрема, автори книги «Захист прав особи в соціалістичному цивільному процесі» стверджують, що право на судовий захист – це інститут матеріального права. Таке право мають лише особи, чії матеріальні права або охоронювані законом інтереси дійсно порушені. «Якщо суб'єктивні права не порушені, то, природно, немає й права на судовий захист» [14, с. 102]. Вважаємо, що з цією точкою зору не можна погодитися. Право на судовий захист гарантує своїм існуванням матеріальні суб'єктивні права ще до їхнього порушення. Тому не можна змішувати право на судовий захист із його реалізацією. Крім того, висновок про те, що це право мають лише особи, чії матеріальні права або охоронювані законом інтереси порушені, спростовується на основі детального аналізу будь-якого з процесуальних законів, де особа має можливість захищати як свої права та інтереси матеріального чи нематеріального характеру, так і права, свободи й інтереси інших осіб, і навіть необмеженого кола осіб. Наприклад, відповідно до частини другої статті

З ЦПК України, у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси осіб, або державні чи суспільні інтереси. Відповідно ж до частини третьої наведеної статті, відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною.

На думку В. Щеглова, факти зазіхання на честь і гідність життя й здоров'я, на особисту свободу і майно утворюють право на задоволення вимоги щодо судового захисту. Однак, це лише можливість захисту (правоможність), котра буде здійснена судом, якщо заінтересована особа звернеться до нього за захистом. Коли ж звернення з позовом відбулося і відкрили судове провадження, правоможність щодо захисту стає суб'єктивним правом з відповідним обов'язком суду (цивільні охоронні правовідносини). У зазначених цивільних охоронних правовідносинах беруть участь не тільки уповноважений суб'єкт і суд, а й особа, що порушила або оспорує право. Якщо позов виявиться безпідставним або незаконним, у суду є обов'язок захистити інтереси відповідача рішенням про відхилення позову [15, с. 14-16]. Позитивним моментом у цьому судженні є прагнення охопити поняттям захисту у судовій справі й відповідача, у випадку пред'явлення до нього безпідставного позову та фактичного порушення прав саме відповідача. Але спірною уявляється вказівка В. Щеглова на момент виникнення права на судовий захист: в одному випадку воно виникає в момент звернення до суду, а в іншому – його виникнення пов'язане з установленням судом необґрунтованості позову.

Не можна погодитися з такою постановкою питання. Право на судовий захист виникає з моменту звернення до суду, до того ж тільки певною мірою. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що на момент

звернення до суду зазначене право може і не реалізуватися з причини неприйняття судом заяви (позову) до розгляду, наприклад, чи іншої (у цьому випадку немає значення, з яких причин). Проте момент винесення судом ухвали про відкриття справи якраз і слід вважати реальним, а не уявним моментом виникнення права на судовий захист. До того ж, стаття 55 Конституції України не обумовлює виникнення права на судовий захист будь-якою обставиною.

Право на судовий захист пов'язане з матеріально-правовою метою процесу. Воно не змінює його природу й досить тісний зв'язок із процесуальним правом, що виявляється, зокрема, у тому, що право на судовий захист може бути реалізоване тільки за допомогою судового процесу (судового розгляду). При цьому, теоретично необґрунтовано прирівнювати право на судовий захист до інституту позову й права на позов, визначаючи, що право на судовий захист закладене в самому суб'єктивному праві. Для визначення природи права на судовий захист не можна застосовувати ті ж конструкції, що й для визначення природи права на позов.

Можна, звичайно, сконструювати право на судовий захист як право на здійснення власних дій особи та дій суду. В. Грибанов, наприклад, розділяє право на судовий захист принаймні на три основних можливості:

- 1) можливість уповноваженої особи звернутися з вимогою про захист порушеного або заперечуваного права чи охорнюваного законом інтересу до компетентного органу;

- 2) можливість користуватися всіма передбаченими законом правами і гарантіями в процесі розгляду наведеної у пункті 1 вимоги;

- 3) можливість оскарження і опротестування, у встановленому законом порядку,

рішення органу в даній справі, що уявляється заявникові неправильним [16, с. 19]. Також В. Грибанов вважає, що право на судовий захист – лише одна з правоможностей суб'єктивного цивільного права, яка виникає тільки після порушення або заперечування його іншими особами, і це є можливістю щодо застосування відносно правопорушника заходів примусового впливу [16, с. 14-15].

Погоджуючись із таким поділом права на судовий захист, вважаємо за необхідне зауважити, що В. Грибановим не взято до уваги суттєвий і важливий момент – фактичну реалізацію в життя вже ухваленого судом вердикту, тобто – виконання рішення суду. Без виконання рішення суду судовий захист економічних прав і свобод (як і будь-яких інших прав) цілковито втрачає сенс, і вся процедура судового розгляду стає нікчемною навіть за умови ухвалення правосудного рішення. Нашу точку зору підтверджує той факт, що і Цивільний процесуальний, і Господарський процесуальний, і Кодекс про адміністративне судочинство України мають розділи щодо виконання рішення суду, а це, в свою чергу, свідчення того, що виконавчий процес є частиною судового процесу. Більше того – його заключною та вирішальною частиною, від якої залежить результат правосуддя загалом, і суд має контролювати втілення у життя свого рішення. Тому вважаємо, що до вищенаведеного поділу В. Грибанова [16, с. 14-15] четвертим пунктом слід додати такий: 4) можливість вимоги своєчасного і повного виконання рішення суду.

Л. Завадська відзначає, що право на судовий захист універсальне. Наявність спору про право – єдиний критерій, що обмежує право на позасудове отримання судового захисту. Друга суттєва ознака судового захисту – це рівність. При цьому згаданий автор дає три основні процесуаль-

ні характеристики такої ознаки: хто може судитися і коли, що може бути предметом спору про право. Можна стверджувати, що друга ознака надає розвиток першій [17, с. 63]. В цьому контексті слід зазначити, що Конституція України не обмежує коло суб'єктів, які користуються правом на судовий захист, надаючи цю можливість кожному, хто її потребує. Не може бути й мови про обмеження можливості користуватися таким правом у зв'язку з расовими, релігійними чи іншими ознаками. Рівність означає не тільки рівні можливості суб'єктів захисту, а й рівні об'єкти захисту. Наступна ознака – це незалежність суддів та суду загалом. При розкритті третьої ознаки Л. Завадська звертає увагу на проблему підкорення суду не тільки законові, яку вбачає в тому, що вказана норма означає підкорення судової гілки влади законодавчій і в тих випадках, коли закон має не правовий характер [17, с. 64].

З нашої точки зору, сутність судового захисту економічних, а також інших прав та свобод людини і громадянина можна пояснити за допомогою перерахування таких істотних ознак судового захисту:

Здійснення правосуддя в Україні лише судами.

Незалежність судів в Україні від інших органів державної влади та недопущення будь-якого впливу на судові органи.

Поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі. Судовому захистові підлягають усі без винятку права та свободи людини і громадянина.

4. Право на судовий захист (право на суд) відноситься до тих прав, які не підлягають обмеженню при будь-яких обставинах.

5. Розповсюдження судового захисту на необмежене коло осіб. Право на судовий захист мають громадяни, їх об'єднання, іноземці і громадяни, які не мають громадянства (апатриди), а також підприємства,

установи й організації (в тому числі й державні).

6. Право на оскарження рішення суду в апеляційному та касаційному порядку.

7. Право на оскарження рішення суду до міжнародних судових органів, членом або учасником яких є Україна, після використання всіх національних засобів правового захисту.

8. Обов'язковість виконання рішення суду.

Право на судовий захист економічних прав і свобод за своїм обсягом цілком і повністю відноситься до загального права на судовий захист. У зв'язку з цим, усі юридичні характеристики, які були вище надані щодо загального права на судовий захист (основних прав і свобод), можна віднести й до захисту економічних прав і свобод. Це пояснюється тим, що право на судовий захист економічних прав і свобод є природним та має невідчужуваний характер. У науці вже була відзначена особлива роль захисту саме економічних прав і свобод, які визначають розвиток суспільства й держави. «Приватне, а не державне право є дійсною школою політичного виховання народів – відзначав Р. Ієринг, – і, якщо необхідно знати, як будь-який народ захищатиме у випадку необхідності свої політичні права й своє міжнародне становище, треба подивитися, як окремих його представників відстоює своє власне право у приватній житті. У народу, в якого ввійшло в загальну практику, що кожний хоробро захищає своє право навіть у малому й незначному, ніхто не наважиться відняти його надбання; і тому це не випадковість, що той же самий стародавній народ, який може похвалитися найвищим політичним розвитком усередині й досягненням найбільшої могутності назовні, саме – народ римський, мав у той же час і найбільш розроблене приватне право» [18, с. 24].

Отже, в ході дослідження питань судового захисту економічних прав та свобод людини і громадянина, нами вперше виведено власне визначення цього поняття, а саме: судовий захист економічних прав і свобод людини і громадянина – це гарантована державою можливість будь-якої особи, уповноваженого законом державного органу або недержавної організації скористатися чинним конституційним порядком захисту в органах судової влади порушених чи оспорюваних економічних прав та свобод людини і громадянина.

Таким чином, право на судовий захист економічних прав і свобод людини і громадянина – це, перш за все, право на відкритий та гласний судовий розгляд. Конституційне право на судовий захист економічних прав надано всім і кожному, і його слід вважати суб'єктивним правом. Право на судовий захист (право на суд) існує для будь-якої особи незалежно від участі в судовому розгляді у будь-якій конкретній справі. Саме тому можемо стверджувати, що конституційне право на судовий захист є за юридичною природою суб'єктивним правом, що належить кожній реальній особі, а не абстрактному суб'єктові. Це право – частина правового статусу особи й надається для задоволення потреби у захисті прав та охоронюваних законом інтересів. Це право виникає із закону, перебуває в рамках конституційних правовідносин і є гарантованим Конституцією правовим засобом, за допомогою якого суб'єкт права може домогтися відновлення порушеного права або перешкоджати його порушенню.

Література

1. Конституція України. Від 28.06.2006 р. / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. *Футей Б.* Становлення правової держави України: 1991–2001 рр. / Футей Б. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 288 с.
3. Конституційне право України / За ред. проф. В. Ф. Погорілка – К. : Наукова думка, 2000. – 732 с.
4. *Осокина Г. Л.* Право на защиту в исковом судопроизводстве / Осокина Г. Л. – Томск : 1990. – 157 с.
5. *Осокина Г. Л.* Проблемы иска и права на иск. – Томск, 1989. – 244 с.
6. *Ванеева Л. А.* Реализация конституционного права граждан на судебную защиту в гражданском судопроизводстве / Ванеева Л. А. – Владивосток : Изд.-во Владивостокского ун-та, 1988. – 238 с.
7. *Кожухарь А. Н.* Право на судебную защиту в исковом производстве / Кожухарь А. Н. – Кишинев : Штинца, 1989. – 182 с.
8. *Пушкарь Е. Г.* Конституционное право на судебную защиту / Пушкарь Е. Г. – Львов : Вища школа, 1982. – 216 с.
9. *Крашенинников Е. А.* Рецензия на Курс советского гражданского процессуального права / Крашенинников Е. А. – М. : Правоведение, 1984. – 256 с.
10. *Елисейкин П. Ф.* Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе (его понятие, место и значение) : автореф. дисс. ... докт. юр. наук / Елисейкин П. Ф. – Л., 1974. – С. 11.
11. *Гукасян Р. Е.* Реализация конституционного права на судебную защиту / Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную и арбитражную защиту / Гукасян Р. Е. – Калинин : Изд.-во Калининского ун-та, 1982. – 366 с.
12. *Добровольский А. А.* Исковая форма защиты права / Добровольский А. А. – М. : МГУ, 1965. – 211 с.
13. *Кострова Н. М.* Право на обращение в суд за судебной защитой в советском гражданском процессе : автореф. дисс. ... канд. юр. наук / Кострова Н. М. – Саратов, 1970. – 21 с.
14. *Осипов Ю.* Защита прав личности в социалистическом гражданском процессе / Осипов Ю., Ярков В. – Советская юстиция. – 1986. – № 21. – С. 102.
15. *Щеглов В. Н.* Вопросы теории гражданского процесса в свете нового законодательства / Щеглов В. Н. – Томск : Изд.-во Томского ун-та, 1973. – 128 с.
16. *Грибанов В. П.* Право на защиту как одно из правомочий субъективного гражданского права / Грибанов В. П. – Вестник МГУ. Право. – 1968. – № 3. – С. 19.
17. *Завадская Л. М.* Механизм реализации права; Рос. АН, Ин-т государства и права / Л. Н. Завадская – М. : Наука, 1992. – 287 с.
18. *Иеринг Р.* Борьба за право: [Пер. с нем. О. А. Верта] / Рудольф Иеринг. – М. : Феникс, 1991. – 63 с.